

ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱԱՏՄԱՆԵՐԵՐԸ

ԳՐԱՑ

ԱՐԵԱԿ ԱԼՊՈՅԱՔԵԱՆ

Գ. Ա. Հ. Ի. Բ. Բ.

ՏՊ. ԵՐԵՎ - ԱԱՏՎ.

1950

ՊՈԱԿ ԱՆԹԱՌԱՄ

Խ. Ա. Զ. Ա.

ԱՆԻԿ Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆԻ

(Ծն. ԿՈՏԱՆ ՏԱՂԻ)

(1879 Կ. Պոլիս — 1941 Գանձիրէ)

ԱՐՄՈՒԹՈՅ ՕԴԵՍԱ. ՏԻՎԻ

ԱՆԻԿ Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆԻ
1879-1941

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Եթե 1941ին հրատարակուեցաւ իմ «Պատմութիւն Հայ Դադրականութեան» գործը, ոմանք գրաւար եւ բերանացի, իթ կարեւոր պակաս մը, մաանանիշ ըրին թէ չէին ճշգուած Հայաստանի սահմանները, գիտնալու համար թէ ո՞ւ էր հայ ազգին բուն հայրենիքը, եւ թէ ո՞ւ սահմաններէն անդին հայերը պէտք է նկատուէին գաղթականներ:

Կ'ընդունիմ. թէ այս դիտողութիւնը անարժէք ու աւելորդ չէր:
Արդարեւ պէտք էր ճշգել Հայաստանի սահմանները, Մայր-Հայրենիքին եւ գաղթականութիւններու միջեւ տարբերութիւնը ցոյց տալու համար, վասնզի Հայաստանի անմիջական սահմաններուն վրայ գաղթականութիւններ գոյութիւն ունէին եւ կային երկիրին չորս բոլորը աշխարհամասներ, որոնք այնքան հայաբնակ էին որքան Հայաստանի ոնւէ մէկ մասը:

Այս պատճառով իսկ Հայաստանի սահմանները գծելու պէտքը, թէեւ ոչ զերծ գժուարութիւններէ, անհրաժեշտութիւն մըն էր, որուն կարեւորութիւնը ըմբռնելով, ծեռնարկեցի փորձի մը, ճշգելու Հայաստանի սահմանները, ոչ թէ աշխարհագրական կամ քաղաքական անծուկ իմաստով այլ աւելի լայն տեսութեամբ մը, Հայաստանը սահմաննելով վեց տարբեր հիմնական ըմբռնումներով:

Այս մասը աւարտելէ վերջ, գաղափարներու գուգորդութեամբ մը մղուեցայ, Հայաստանի ներքին սահմաններով զրադիլ, ինչ որ ոչ նուազ կնճռոտ հարց մըն էր, վասնզի Հայաստան այնպիսի հողամաս մըն էր, որուն մէջ կազմուած հայ եւ օտար իշխանութիւնները բնաւ տեւականութիւն եւ հաստատունութիւն չէին ունեցած եւ իրենց սահմանները շարունակ փոփոխութեան ենթարկուած էին:

Այս գործը իթ առաջադրութիւն եւ իթ գործադրութիւն, իր տեսակին մէջ նորութիւն մըն է վասնզի իր նախընթացը չէ ունեցած:

Զայն պատրաստողը, իր բոլոր կարելին ըրած ըլլալով հանդերձ, բնաւ յաւակնութիւն չունի, անթերի եւ կատարեալ գործ մը երեւան հանած ըլլալու, վասնզի հեռու մեծ կերպոններէ՝ եւ կանոնաւոր մատենադարաններէ, ծեռքի տակ չէ ունեցած լայն միջոցներ, եւ հնարաւոր ամէն աղբիւր պրապելու պատեհութիւն:

Հետեւաբար պէտք է ներողամիտ աչքով դիտուին թերութիւնները եւ վրէպները, որոնք պնխուսափելի կերպով պատահած պէտք է ըլլան:

Ես հիմ մը եւ խարիսխ մը ստեղծել աշխատեցայ, աւելի կարողներու թողլով յառաջիկացին աւելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ կատարել, եւ սրբագրել իմ թերիներս եւ լրացընել պակասութիւններս:

Այսպիսի գործերու մէջ անթերիին ծգտիլ, անկարելին հետապնդել է, ուստի ըրի ես ինչ որ կարելի էր ինծի համար, թողլով ուրիշներուն զայն լրացնելու գործը:

Նկատելով թէ նիւթը կարելի պիտի չըլլար ներկայացնել առարկայական կերպով, առանց աշխարհագրական քարտէզներու, կցեցի գործին քարտէզներ, որոնց մեծ մասը բոլորովին աննախընթաց՝ իմ կողմէս ուրուագծուած են եւ շատ սուլդ արժած են ինծի. սակայն գործը արժէքաւորելու եւ աւելի մատչելի եւ հասկնալի դարձնելու տեսակէտով կարեւոր դատեցի անոնց պատրաստութիւնը: Այդ քարտէզները պէտք չէ նկատել գիտակոն ճշգրտութեամբ պատրաստուած, բայց իրենց այս ծեւին մէջ գոնէ նիւթը առարկայացնելու եւ զայն ընթերցողին աչքին առջեւ հերկայացնելու կը ծառայեն:

Մէկ խօսքավ, ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ ընկրկեցայ, Հայ ազգին պատմութեամբ հե-

տաքրքրուող հայ անհատներու հարցասիրութեան գոհացում տալու եւ մեր պատմութեան մութէ չինը լուսաբանելու համար:

Այս գործին պատրաստութեան ատեն, Հայոց Պատմութեան բոլոր սովորական դասագիրքերու մէջ գրուած եւ ամենուն յայտնի անցքերու եւ իրողութեանց վրայ չեմ ծանրացած: Խսկընդհակառակը մեր երկիրին մէջ տեղի ունեցած այն դէպքերը, որոնք մեր պատմութեան չեն ոնցած, ինչպէս նաեւ մեր հայրենի հողին վրայ կազմուած հայ եւ օտար այն իշխանութիւնները եւ տիրապետութիւնները, որոնց յիշատակութիւնը շատ անցողակի եւ պատահարար եղած է մեր պատմութեան մէջ, ներկայացուցած եմ իբր առանձին առանձին իշխանութիւններ, եւ իրենց պատմութիւնը գէթ համառօտ կերպով ուրուագծած եմ:

Այս մանր իշխանութիւնները, երբ նոյն ժամանակամիջոցին եւ նոյն հողամասին մէջ իրարու դրացի եղած են, ընական է անոնց պատմութիւնները իրարու հետ կազմակցութիւններունեցած են, բայց որովհետեւ ծրագրուած էր անոնցմէ ամէն մէկը ներկայացնել իբր առանձին միութիւն մը, որչափ կարելի է կրկնութիւններէ զգուշանալով եւ յղումներ ընելով հանդերձ, տեղ տեղ կրկնութիւններ եղած են, պէտքապէս պատմութեան շղթան չխցելու համար:

Նոյնպէս պարտք կը համարեմ դիտել տալու թէ Հայաստանի հողին վրայ ապրող մեծ ու փոքր հայկական թագաւորութիւններու եւ իշխանութիւններու, որքան որ ուշադրութիւն ընծայած եմ, նոյնքան ալ կարեւոր համարած եմ մեր երկիրին մէջ կազմուած Մահմետական իշխանութիւններու վրայ խօսիլ ըստ կարեւոյն ընդարձակ, որպէս հայ ժողովուրդին պատմութեան մէկ էջը, որ պէտք եղածին պէս նկատի չէ առնուած ցարդ:

Հայկական փոքր իշխանութիւններու եւ այս ոչ-հայ տէրութիւններուն պատմութիւնը, կեանքը եւ գրաւած վայրերը ի վեր հանելու համար գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները, աղբիւններու սակաւութիւնը կամ ինծի համար անմաշելի ըլլալը, բացատրել աւելորդ կը համարեմ: Բոլոր անոնք որ այս նիւթերուն հետաքրքրութիւնը ունեցած են, իմ ըսածս պիտի հաստատեն:

Եզեր կան աս գործին մէջ, որոնց խմբագրութիւնը մեծ դժուարութիւններ պատճառած են: Գուցէ իմ կարողութենէս վեր գործի մըն էր որ ծեռնարկած էի, սակայն անվիատ շորունակեցի, քննութիւնը թողլով հմտւաններուն եւ ուսումնասիրողներուն:

Կը խորհիմ թէ յառաջիկային պէտք է գտնուին ուրիշներ, որ յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ ընեն կարգ մը Հայ եւ Խոլամ պետութիւններու պատմութիւնը, մասնաւոր հատորներով:

Ես կը մտածեմ թէ այս գործը իր այս — գուցէ պակասաւոր — ծեւին մէջ, առաջնորդ մը կրնայ ըլլալ ամէն հայու որ հետաքրքրութիւններ ունի իր ազգին անցեալին մասին եւ կ'ուզէ վերլուծել Հայոց Պատմութիւնը կամ գաղափար մը կազմել թէ յաջորդական դարերու մէջ ինչ փոփոխութեանց ենթարկուած էր հայ երկիրը եւ հոն ընակող հայոց կեանքը եւ լուսաբանել շատ բաներ որոնք պէտք եղածին պէս լուսաբանուած չեն:

Մենք յաճախ կը կարդանք մեր պատմութեան մէջ անուններ, որոնց ո՞վ եւ ի՞նչ ըլլալը անծանօթ կը մնայ, նոյնպէս կը հանդիպինք յիշատակութեանը իշխանութիւններու, որոնք ե՞րբ հիմնուած եւ ե՞րբ վերջացած ըլլալը անյայտ է:

Եթէ մէկը քիչ մը աւելի խորածափանց միտքով մօտենալ փորձէ մեր պատմութեան, եւ ուզէ գիտնալ թէ ո՞վ էր այնինչ բաղարին էմիրը եւ ի՞նչ գեր կատարած էր այնինչ գաւառին իշխողը, պիտի պարտաւորուէր պըպտումներ կատարել եւ երկար ժամանակ կորսնցնել իր հետաքրքրութեան գոհացում գտնելու համար եւ թերեւս ալ պիտր չկարենար պէտք եղածին պէս լուսաբանսւիլ:

Այս գիրքը մասնաւորապէս պիտի ծառայէ հայ հետաքրքիրներու, զանազան դարերու մէջ Հայաստանի աշխարհագրակտն եւ բաղաբական միջավայրը աչքի առջեւ ունենալու եւ ըստ այնմ ըմբոննելու Հայոց կեանքը, տրուած ժամանակագրական պայմաններուն մէջ:

Ասոր համար կը խորհիմ թէ այս գիրքը Հայ տուններու մէջ Աստուածաշունչին եւ Հայոց Պատմութեան գիրքին քով իր տեղը ունենալու իրաւունքը պիտի ունենայ:

Կը ցաւիմ որ զանազան պատճառներով կարելի չեղաւ աւելի շքեղ եւ աւելի խնամեալ տպագրութեամբ մը հրապարակ հանել այս գործը:

Նոյնպէս դժբախտաբար չկրցայ արհեստագիտական պատճառով գիրքին մէջ յատուկ անուններու բառարան մը զետեղել, որուն պէտքը կ'ընդունիմ, բայց հնար չեղաւ: Թերեւս յառաջիկային այս պակասը լրացնելու առիթը ունենամ տարբեր կերպով:

Հոս, այս յառաջաբանին մէջ պարտք կը համարեմ շնորհակալութիւններս յայտնել այն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւններուն համար որ ինծի ընծայեցին մի քանի բարեկամներ: Նախ մեծապէս երախտապարտ եմ մասնաւորապէս Սզգ. Հիմնադրամի Վարչութեան, որ որդեգրեց այս գործը իր հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան տակ առնելով, եւ անհրաժեշտ դիւրութիւնները ընծայելով:

Նաեւ շնորհակալութիւններս, Պր. Դէորգ Մըսրլեանի, որուն հրատարակած գործերէն, մասնաւորապէս նպն Խալլիզան-ի թարգմանութենէն, մեծ չափով օգտուելէ զատ, օգտուած եմ իր բարեյօժարութեամբ յատկապէս ինծի համար կատարած Մուհամմէտ Պէյ Ֆէրիտ Վ. Համայնքիտարանի ինչ ինչ հատուածներուն թարգմանութիւններէն, որոնց համար շնորհապարտ եմ իրեն:

Նոյնպէս շնորհակալութիւն Պր. Գետրոս Տէփոյեանի, որ վերընթերցումով, սպրդած վրիպակներու ցուցակին կազմութեան իր օժանդակութիւնը բերաւ:

Նոյնպէս շնորհակալ եմ Պր. Հայկ Ժամկոչեանի, որ առաջին մասին փորձերու սրբագրութիւնը կատարեց սիրայօժար:

Ճնորհակալութիւն նաեւ Պր. Յակոբ Թիւֆէնկճեանի, որ գործին տպագրութեան խրախոյատուաւ 50 եգ. ոսկի տրամադրելով, իբր բաժանորդագրութիւն:

Պարտիմ շնորհակալութիւն յայտնել նաեւ վիմագրող Պր. Խաչիկ Էմճեանի, որ քարտէզներու տպագրութեան համար իր կարելի խնամքը չզլացաւ:

***

Հոս աւարտելով այս քանի մը բացատրական տողերը, հարկ կը դատեմ ըսելու թէ Հայագիտութեան պատմութեան ճիւղին նպաստ մը բերելու տեսակէտով, ծրագրած եմ իբր Հայ ազգին պատմութեան լրացուցիչներ եւ վերլուծումներ, Հայ Կագթականութեան Պատմութեան Բ. հատորին հրատարակութենէն վերջ, եթէ տակաւին կեանք շնորհուի ինծի, պատրաստել նաեւ Հայ նախարարութեանց եւ Հայ Եպիսկոպոսութեանց պատմութիւնները, ինչպէս նաեւ հայկան ընդհանուր ժամանակագրութիւն մը:

Այս ատեն իմ տարիներու իղծու լրացուցած պիտի ըլլամ:

Չեմ գիտեր թէ պիտի կարենա՞մ լրացնել այս առաջադրութիւններս:

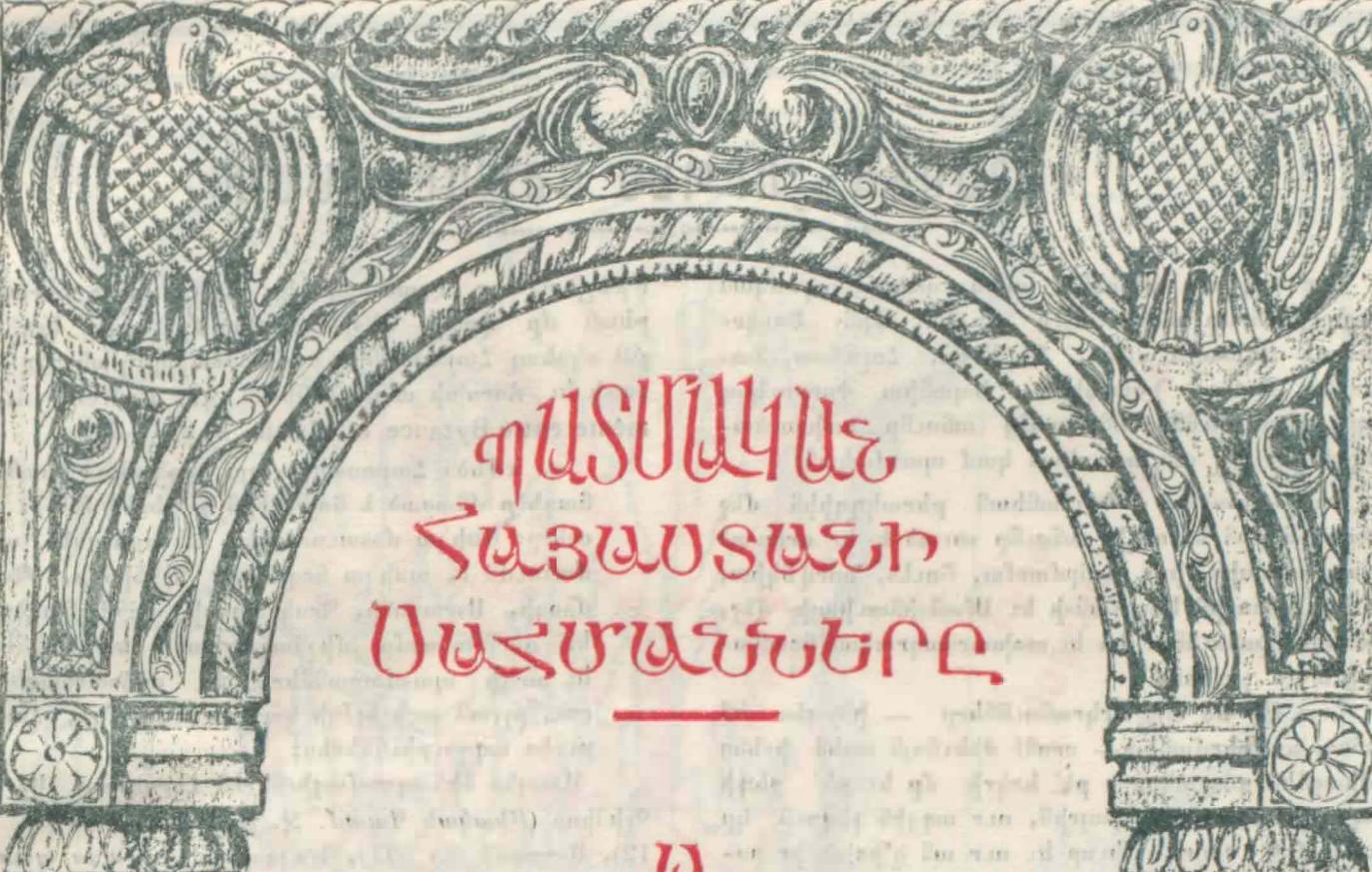
16 Մարտ 1950

ԱՐԾՈՒ ԱԼՊՕՑՍԱՑԵԱՆ

Մարարիա - Գանիրէ

ՆԱԽՕԹՈՒԹԻՒՆ.—

Հարկ կը դատեմ ընթերցողներու ուսադրութեան ներկայացնել քէ աշխարհագրական ժարտկեներու իւրաքանչիւրին կոնակը դրուած են բացատրական լուսաբանութիւններ, որոնք պէտք է նկատի ունենալ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԵՐԸ

Ա.

ԱՐՏՎՐԻՆ ՍԱՀՄԱՆԵՐԸ

ԱՅԱՍՏԱՆ ՈՒՐ կը գտնուի:

Առո՞ն են իր սահմանները. մինչև ո՞ւր կը տարածուի Հայոց երկիրը. ո՞ւրեք անդին աղեւս հայ երկիր չե. ո՞ւր Հայերը բնիկ են եւ ո՞ւր գաղրական:

Ահա հարցումներ որոնց պատմանանել ուս դիւրին պիտի ըլլար, եթէ Հայաստանի սահմանները գեր մօսաւորապէս նեղուած ըլլային:

Դժբախտաբար Հայաստան որու սահմաններ ունեցող երկիր մը չէ, եւ այդ սահմանները զծելու փորձը զերծ չէ դժուարութիւններէ, խնի որ ասիկան կապ ունի ուս մը աշխարհագրական, ցեղագրական, հնատիսուական, պատմական առաւել կամ նուազ վիճելի հարցերու նես:

Նախ պէտք է զիտնալ, թէ Հայաստան բառը առաջարկական բացառութիւն մը չէ միայն, ան ունի մէկէ աւելի այլ սուբստին:

«Հայաստան» կոչումը մեր միտին մէջ կ'արթնէն զաղափարը

Ա. Երկրի մը կամ աշխարհամասի մը,

Բ. Ազգի որորանի կամ բնակագայրի մը,

Գ. Հայալեզու կամ հայախոս տարածութէան մը,

Դ. Հայադաւան կամ հայակրօն աշխարհամասի մը,

Ե. Պատմական երկիրի մը՝

Զ. Պետութեան մը կամ քաղաքական կառյոցի մը:

Յայտնի է, որ այս բոլոր իրարէն տարբեր բաներ

են վասնի Հայաստան բնելով՝ թէեւ կը հասկնամ երկրամաս մը, սակայն անիկան աշխարհագրապէս իր շշապատէն բոլորովին անջատուած չէ, ինչպէս անոր ամբողջ տարածութեան վրայ, իբրև ազգի մը բնակագայրը, անխտաբար Հայեր չեն բնակուծ երկաւ դարեր, հայ լեզուն անոր բոլոր սահմաններուն մէջ տրող լեզու չէ եղած, հայ կրօնիք անոր ամեն սահմաններուն մէջ չէ տարածուած, երկիրը պատմականուն հայ ցեղեն կախում չէ ունեցած եւ հայ պետութիւն մը հինեն ի ու եր անքնդիմիջաբար զայն չէ կառավարած: Ասիկ զա Հայաստանի աշխարհագրական, ցեղագրական, լեզուական, պատմական եւ պետական սահմանները ներդաշնակ մինչւրեամբ չեն հնաւասասալամած իրարու, գերեք հայ ազգին զոյուրեան ամբողջ տեւողութեան, վասնի Հայաստանի պատմական, ցեղագրական, լեզուական եւ պետական սահմանները, գարերու բնացքին հաստառուն վիճակ մը չեն ունեցած, այլ եղած են յարափոփոխ:

Այս պատմառով ալ դժուար է յսակ գիծերով, ներկայացրել Հայաստանի սահմանները, իր այլազան իմաստներով: Սակայն եւ այնպէս հարցը այնուն մեծ կարեւորութիւն ունի, զաղրականութեան պատմութեան տեսակետով, որ կ'արժէ փորձել ներկայացնել այդ սահմանները, գեր մօսաւորապէս կարենալ նեղելու համար, թէ Հայերը ո՞ւր բնիկ են եւ ո՞ւր գաղրական:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԵՍ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՍ

*****

Եթե Կովկաս կ'ըսենք, սույ աշխարհագրական տարածութիւն մը ունինք աչքի առջեւ: Մինչ Եռլի-Սլավիա, Զեխոսլուակիա, Փելճիզա, Հոլանդա, Տանըմարքա, Շուէս, Նորվելիա, Սպանիա Փորբուկալ եւայլն պետութիւններ են, որոնց անունը աշխարհագրական չէ, այլ ցեղագրական կամ պատմական:

Եռլի-Սլավիա Պալքանեան թերակղիին մէջ պետութիւն մըն է, որ իր անունը տուած է իր գրաւած աշխարհամասին, իսկ Տանըմարքա, Շուէս, Նորվելիա, որոնք կը գտնուին Եռլիանիքի եւ Մանահանակայի մէջ, պատմական անուններ են եւ աշխարհագրական նշանակութիւն մը չունին:

Դաս էից են այն Երկրանունները — ինչպէս են Ֆրանսա եւ Գերմանիա — որոնք միեւնոյն առևն իրենց կը միացնեն զաղափարը թէ՛ Երկրի մը եւ թէ՛ ցեղի մը պատմական բնակավայրին, ուր ազգին լեզուն կը խօսուի մէկ ծայրէն միւսը եւ ուր ան կ'իւչու իր բանեղ ծած պետական կառոյցու:

«Հայաստան» այդ ժիշերէն մէկն է, վասնզի այս բառը, մեր միտքին մէջ կ'արքացնէ զաղափարը աշխարհամասի մը, որ կը գտնուի Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, Սեւ, Կասպից եւ Միջերկան ծովերու միջեւ եւ կը տարածուի արեւմուտին արեւելք, Եփրատի ձախ եզերին՝ Մելիսինէի առջեւեն մինչեւ Արաքսի եւ Կուրի խառնարանը, ո՛չ հեռու Կասպից ծովէն, իսկ հարաւեն հիւսիս՝ Տիգրիս զետքն, ձեզիրէ Խպն Օմարի մօսերէն մինչեւ Կուր զետք՝ դեպի Թիֆլիս:

Այս ծայրազոյն կետերուն մէջ Մեծ Հայքի սահմանը կը նշանակուեր արեւմուտին Եփրատի աւազանը երգնական սկսեալ մինչեւ այն կիրճը, ուր լիեւալ զետք Սամոսատէն վեր կը կրտէ Տաւրոսը՝ նախ բան Միջագետքի հարրութիւնը, ուր ան բոլորովին կը մօսենայ Տիգրիսի ակունքներուն: Հարաւեն՝ Տիգրիսի աւազանէն մինչեւ ձեզիրէ Խպն Օմար, ապա Քիւրիստանի լեռները եւ Մեծ Զարը, որ կը տանէր Հայաստանը դեպի Ռւրմիա, համանուն լինին վրայ: Արեւելքին զիւով մը որ կ'երայ Մանանդէն Ռւրմիա մինչեւ Արաքս, ապա Արաքսով մինչեւ Կուրի խառնարանը, հիւսիսէն Կուր զետք մինչեւ Թիֆլիսի շրջակայիք, դուրս ձգելով

(1) Մի անգամ բնդ միշտ պէտք է ճշգել, թէ այս Աշխարհագրութիւնը կը ներկայացնէ ներքին փաստեր, որոնք առառաւելի անոր խմբագրութիւնը կատարուած ցոյց կու տան է՝ դարձուն:

Այս փաստերուն վրայ հիմունած՝ թ. Պատկանեան Բրօֆ. Աշոտ Արքահամեան եւ Ստեփանոս Մալխանեան անոր հեղինակը կը համարեն Անանիա Շիրակացին, որ արդարն է՝ դարու հեղինակ է, Մասնաւորապէս Փրօֆ. Աշոտ Արքահամեան Շիրականցու վերագրուող Աշխարհացոյցի հեղինակի հարցի չուրջ, գործը, հրատարակուած, իբր արդիւնք այն հետազոտութեանց . որոնք կատարուած են իբ կողմէ այս աշխարհագրութեան բազմաթիւ ձեռագրեներուն վրայ, բաւական զօրաւոր փաստեր ունի՝ այդ աշխարհագրութեան հաւանական հեղինակը համարելու Անանեա Շիրակացին: Հ. Ներսէս Ակինեան, սակայն, համաձայն չէ (տես Ազգաւար թ. 84), իբ տեսութեամբ այս աշ-

թիֆլիսը, ուր Վրաստանը, կը մտնէր որու տարածութեան մը վրոյ, գետին աջակողմը, ապա Երզնկային սկսեալ Հայաստանի սահմանագիծը, կ'անցնէր Եփրատի եւ Ճորժիսի աւազաններէն (J. Laurent, L'Artéménie entre Byzance et l'Islam էջ 299—300):

«Մեծն Հայաստանի այս ընդհանուր սահմանագիծը մնացած է նոյնի հին դարերէն մինչեւ մեր օրերը: Ասի՞չա մօսաւորապէս Հերոդոտոսին սահմանումն է. ասի՞չա նեգրօտէն Պլինիոսի, Պտղոմեոսի, Ստրաբոնի, Պոլիպիոսի սահմանագծումն է. սահմանումը միշտագրաւեան նեղինակներու եւ արդի պատմաբաններու եւ աշխարհագէտներու, ըլլան արեւելցի կամ արեւմուտցի, Հայ քէ ուրիշ ազգութիւններէ:»

Այսպէս հին պատմագիրներէն Հերոդոտոս (Ե. 52), Պլինիոս (Բնական Պատմ. Զ. թ.) Պտղոմեոս (Ե. Գլ. 12), Ստրաբոն (էջ 527), Պոլիպիոս (Յաղագս պատերազմաց Պարսից Ա. մէ. եւ յաղարս շինուածոց Գ. ա. 1), ինչպէս նաեւ Միջին Դարերու պատմիչներէն Մոլսւ Խուենագի (Ա. դպ. զլ. թ.), Ազարանգեղու (Ճիմ), Անանու (Սեբոս, սպ. Թիֆլիս, 1912 էջ 13) եւ Խրիսի (Աշխարհագրութիւն, Amedée Jaubertի թրս. թրզ. 1833, 1840, Բ. հս. էջ 236) եւ այլ, եւ ժամանակակից նեղինակներէն Հիւպեմմ (Հին Հայոց տեղույ անունները), Գեղաց Ազան (Etudes Historiques sur le peuple arménien. Paris, 1909 էջ 153—155) Տնք. Ցակոր Թօվինեան (Politische und Kirchengeschichte unter Achot I. und Sembat I. Westasiat Studien VIII. 1905, էջ 137) Տուռնեբիզ, (Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris. 1910 էջ 6), J. de Morgan (Histoire du peuple arménien. Paris—Nancy, 1914 էջ 27 եւ յաջորդները), միահանուուն կը հաստատն նոյնը:

Արդ, յայտնի է քէ Հերոդոտոս կ'ապրեւ Քիւրսոս հինգ գար առաջ, Ստրաբոն Ա. դարուն Քիւրսոս առաջ առաջ միւսները մինչեւ Ե. դար մեր բուականին:

Իսկ աւելի ուշ ժամանակներու կը վերաբերի մեր պատմագիրները եւ Խորենացին վերագրուած Աշխարհագրութիւնը (1) որոնք այս շրջանակը կը նախնան

թարհագրութիւնը Պապոսի մէկ քաղսւածքն է, հանուած Պրոգրեսի Աշխարհագրութիւնն, թարգմանուած յոյն բնտգիրէն հ. գարու երկրորդ կէսին, շատ հաւատերէն այն թարգմանչին ձեռքով, որ հայերէնի վերածած է Առայի-Կալիսթինէսի Պատաման վարուց եւ գործոց լիներն Ալեքսանդրին. Հայերէն այս թարգմանութիւնը գարերու ընթացքին կրած է նոր յաւելուածները, թերեւուն անու յագուաւմները Աշխարհացոյցը այժմ ձեւը մէջ 902էն կուրը միայն կրնայ գրուած ըլլալ: Թարգմանութիւնը, բայ Ակինեանի ազատ է հեղինարան դպրոցի նորարանութիւններէն.

Յ. Անանեամեան նկատի առնելով այն տեղերը. որոնք կը տեսնուին Աշխարհացոյցին եւ Խորենացիի պատմութեան մէջ, փախանակ հաստատելու մէկ Խորենացին օդուած էր Աշխարհացոյցին, կը համարէ թէ Մովսէսն է աշխարհացոյցին հեղինակը:

իբր «Մեծ Հայք»:

Հետեւաբար հնագոյն ժամանակներէն ի վեր, այսինքն այն օրերէն իսկ, եթք հայ ցեղը իրեւ կազմակերպուած ազգ իր իշխանութիւնը կը հայաստակը Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, մինչեւ մեր ժամանակները Հայաստան անունով կը հանցուեր այդ երկրը, որուն բոլ, Եփրատէն մինչեւ Ալիսի (Թրզը Ծրմակ) հովիսը կը առածուեր «Փոքր Հայքը», զոր ուստի սնբաժան մասը կը համարէն Հայաստանի, մինչ ուրիշներ զայն դուրս կը բռղուն Հայաստանի սահմաններէն: Այս, Արեւմուտքնեն՝ Եփրատ զետք, հիւսիսն՝ Փոքր կամ Սոսրին Կովկասի լեռնաշղթան, արեւելքնեն՝ Մերձկասպիական դաշըր եւ Իրամը, հարաւեն՝ Միջազգեցի սահմաններուն վրայ բարձրացած Հայկական Ցաւրով լեռնաշղթան կը համարէ Հայաստանի բնական սահմանները, անկէ գատելով Փոքր Հայքը՝ Եփրատն դեպի Արեւմուտք առածուած (Տես Այս Հայոց պատմութիւն Ա. էջ 131):

Հայ Ակօի ընդհանուր կերպավ Հայաստան ունեւ 357,900 քառ. քիլ, սարածութիւն, որուն 220,000 քառ. քիլ-ը Մեծ Հայքն էր: Խոկ Փոքր Հայքի սարածութիւնը նախ 28,0000 էր, յետոյ 88,000, եւ վերջապէս Ցուսինանու կայսեր ատեն (Զ. դար Ք. է. վերջ) 138,000 քառ., քիլոմետր (Տես Տես նոյն):

Նոյնական ուստի Հայաստանի սահմանները կ'ընդուրձակեն սարապայմանօրէն եւ կ'ուզեն անոր մոտ նկատել շշակայ կարգ մը երկիրներ, որոնք պատահական կերպով միայն հայ տիրապետութեան ենթակրուած կամ հայ սուտարքի բնակչութիւն ունեցած են անցեալին մէջ: Աւելի պարզ բացարութեամբ մը՝ կարելի է ըսել, թէ Հայաստան կ'ընդգրկի գրեթէ ընդառակ սարածութիւնը Հայկական Բարձրաւանդակին (Plateau Araraténien), որ մեծ լեռնադաշտ մըն է 1600-1800 մէր միջին բարձրութիւնով: Բայց այս սահմանումը իսկա սարսամ է, վաճակի այդ լեռնադաշտին սահմանները ուստի ուրս չեն:

Հայաստան իբր երկիր, իբր աշխարհագրական միութիւն, չունեւ որու պատուաներ, զետք, լեռնաշղթայ եւալին, որ զայն բաժնած ըլլային շշակայ երկիրներէն: Ոչ հայ ազգը գեղային ծառալականութեամբ եւ ոչ հայ պետութիւնը իր նուանումներով, բնա չեն կրցած բնական ամբոխի պատուաներ զրտել, որոնք բաժնեն Հայաստանը դրացի երկիրներէ, ինչպէս օրինակի համար Հռենոս զետք եւ Պիրենեան լեռները դարերէ ի վեր Ֆրանսան կը բաժնեն Գերմանիային: Ընդհակառակը հայ պետութիւնները երեխն երեխն սեղմուեր են առանց տեւականութեան, ամսուկ որ չեն կրցած ունեւ բնական սահմանագծումի նետ իրենց զոյութիւնը պատշաճեցնել, որպէսզի կարելի ըլլար աշխարհագրական սահմանները իբր նիմ ընդունիլ:

Խոկայն եւ այնուկ Հայաստան ունի տուառել կամ նուազ հաստատեն բնական սահմաններ, եւ բաժանուած

(1) Այս տեսութեամբ Ալեքսանդր, Զիւէ, Մասմական և կաման կը ժամանէին Հայաստանի մէջ բաշեական բռնապաստիկ երգով, մինչ Ցաշեան (ՀԱ. 1937 — 1946) Հին Հայաստանի արեւ-

ե շշականի երկիրներէն, իր սեփական հողագուական, զագրական, կլիմայական եւ այլ յատկանիւններով: Ան թէեւ տիրապետուած՝ մէկ կամ աւելի պետքի միութիւններէ միտամանակ, բայց իբրեւ աշխարհագրական միութիւն կայ եւ կը մնայ: Ասիկա անմիտելի իրադութիւն մըն է, բոլոր գիտուններէն եւ համապատասխան ընդունուած:

Հայկական Բարձրաւանդակը կամ աշխարհագրական Հայաստանը, կը ներկայանալ իբր անմուն բերդաբաղադր մը, որ ունի իր նախայ միջնաբերդը՝ —այն վիրխարի բարձրութիւնը, որ կը նետուի դեպի երկինք, Մասիսի կամ Արարատի զագարներով ու Հայկական Պարի ըղբայով եւ շշականուած է առանել կամ նուազ բարձրութեամբ պարփակներով, — զորս կը ձեւացնեն իր շշականի լեռները (Տես Լինչի Արտենիա Travels and Studies Վլ. ԽԱ. հայերէն քր. Ա: Խ. 392—418: Իր տեսութիւնը կ'իւրացնեն J. Morgan. Histoire du Peuple Arménien էջ 21 եւ Գեղրդ Մեսրոպ, Հայաստան աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակետով, Կ. Պոլիս 1919. 1—9 եւայլն): Սակայն Հայաստանի հարաւ-արեւելեան եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմերէն, այսինքն Արագածականնեն եւ Ալիսի նովիսներէն, կապուած՝ Իրանի եւ Անատոլուի բարձրաւանդակներուն, այս մասերուն մէջ չունի բնական սպաւարներ: Նոյնական սահմանային լեռները —մասնաւորապէս անոնց հարաւայինները եւ հիւսիս-արեւելեանները անանցանելի չեն, վասնզի նեզնետէ կը խոնարին դեպի շշակայ դաշերը, այնուկ որ ուստի կը միտին աւելի սարածուն երկիր մը նկատելու Հայաստանը (Պոլիսն եւ Ա. Խաչ. Histoire des anciens Arméniens. քր. Բ. 5 եւայլն), Մեծ իւ Փոքր Հայաստանները իրարու միացնելով: Այս տեսութիւնը իւրացնողները իբր հիւսիսային յինակէտ կը նկատեն Սեւ Շովի եզերի կամ Պարխար (Հայեր եաղդեաց եւ հիներու Պարխադիս = Պարցածը) կոչուած լեռնաշղթան կրող զանգուածը (massif), եւ արեւմտեան սահմանը այս լեռնաշղթային արեւմտեան նիւղէն բաժնուող այն կոր եւ անորս զիծը, որ Ամասիայի հարաւային կողմեն անցնելով կը միանայ Ալիսի միջին հոսանքին, պահ մը կը նետեւի անոր եւ ապա նոյն հոսանքին նետ ինչ մը Տեղ դեպի վեր բարձրանալէ յետոյ կը կորէ կ'անցնի միւռ կողմը, ուր Արգեռու լեռան զանգուածէն եւ կը մղուի այդ զետք դեպի հիւսիս (1): Նոյնիսկ Հայաստանի սահմանը անոնք կը մղեն Տաւրոսէն անդին՝ Ասորիքի կողմերը եւ Եփրատի արեւմտեան եզերիք, այս դաշերը՝ ուր այս զետք կը շշականի Մեծելի առաջ:

Խոկ Միջազգետքնեն՝ Եղեսչան եւ Նինուէի աւերակները (Մուսուլի շշականը) դուրս կը բռղուն՝ հակառակ որ այս երկու վայերէր իւրեց աջ ու ձախ կողմերով, մօսաւրապէս լայնութեան միեւնոյն աստիճանի վրայ կը գտնուին Մեծն Ցիրանի մայրականին՝

մրեան սահմանը, Փոքր Հայք եւ Կողմինքն (Մերատիս) յօդուածաշարքով ի սպառ կը մէրժէ այս տեսութիւնը:

Տիգրանակերտի եւ անոր Երկրորդ մայրաքաղաքին Մծբինի հետ (նոյն, 6): Նոյնպէս ըստ Գոլեմսի եւ համար Հայաստան պարփակելով իր մէջ Տիգրիսի ամբողջ վերին հոսանքը՝ արեւելեան կողմէն կ'ընդդրելէ Տիգրիսի արեւելեան հիւղին՝ Մեծ Զարի (1) հովիտը, ապա՝ Վ անի եւ Ռումիոյ լիները բաժնող լեռնազագարը՝ Սօմոնդէն անցնելով իր մէջ կ'առնէ Արախի ամբողջ հովիտը, որ Մեծն Տիգրանէն յետոյ բարուուրեան կեղրոնքը դարձաւ:

Արեւելի մէջ Հայաստանը կը բաժնուեր Կոտայից ծովին Պարախօսուրես լեռներով (նոյն, 6): Իսկ հիւսիսային սահմանը ցոյց կու տան երեսն Կուրի հովիտը եւ երեսն ալ այն լեռնակատարները, որոնք Կուրի հովիտը կը բաժնիին Արախի հովիտն (նոյն), եւ վեցապես հիւսիս-արեւմտեան սահմանը կը նշանակեն (նոյն, 7): Կողմիար եւ Ճարոխ (Ազամասիզ) գետը, որոն բերանին երեք չկրծոն համանի Հայերը: Այն լեռները առանձ կ'եզերին Կողմիար եւ Հայաստանը կը բաժնիին Սեւ Ծովին, կը կոչուիին Անարա (վրացերէն՝ Խերքիլի): Առանձ անց տալի յետոյ Ճարոխի, կ'երկարին դեպի հարաւ-արեւմուսք եւ կ'առնեն Պարխար (=Պարախօսուրես) անունը կը կոչուիին Հայերը:

Դիագրեսուն անունը կը կոչուիին Հայերը:

Այս անհմանազդումը, արուեստական բան մը ունի իր մէջ: Հոն ջանի մը կայ Հայաստանի մէջ պարփակելու բոլոր այն Երկիրները որոնք ունեւ ատեն հայկական տիրապետութեան ենթակուուած են եւ Երբեք չեն յենու աշխարհագրական հաստատուն պատուաւենու վրայ:

Ինչ որ առաջայն անհներելի է, զոնէ Հայերը իրենց միտքին մէջ, Հայաստան կը նկատէին այդ Երկիրը, առանց նկատի առնելու անոնց ոչ պատկանելիութիւնը, ոչ բնակչութիւնը, ոչ պատմական խրաբերութիւնները եւ ոչ ալ անոնց մէջ խօսուած լեզուն:

Երբ գիտական հեղուսուրեան անունով մերելի համարուի ուսանց Հայաստանի տուած տարապայման ընդակութիւնը, եւ ծայրագաւառներէն ումանէ կցուին ուրիշ միութիւններու եւ անոնց մասը համարուին, սակայն մաս մը, Հայկական Բարձրաւանդակ անունով համաչցուած Երկիրին միջնաբերդը, առանձին կը ներկայացնէ միութիւն մը որ ոչ մէկ ուրիշ Երկրամատի կրնայ կցուիլ եւ աշխարհագրական Հայաստան է, որ կայ եւ պիտի մնայ միւս Հայերուն անունով:

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

*****

Հայաստան աշխարհագրական բացատրութիւն մը ըլլալէ առաջ եւ անկէ աւելի՝ ցեղագրական բացատրութիւն մըն է, նոյնիսկ իր բառակազմութեամբ, քանի որ կը բաղկանայ Հայ ազգանուննեն եւ սուան իրանեան մասնիկնեն որ համազօր է իւա (Արտիխա), նոց (հաւնոց), ոց (վարժոց) բան (աղօրարան) մասնիկներուն եւ տեղի գաղափար կու տայ: Հիւպեման (Հին Հայ տեղույ անունները. 274 Հայկական Քերականութիւն. 241) ստանը կը համեմատէ հին պրո. աւեստան—տեղ, նոր պարա. stan մասնիկներուն հետ որոնք գործածուած են Երկրանուններու մէջ: Այսպէս, պահլաւերէն կը լիւուին Taparastan, Hindustan, Xazastan, Sakastan, Surastan (=Ասորիք) եւայլ եւ նայ մատենագրութեան մէջ, Հայաստաննեն զատ, Մարատան, Գողթնաստան (Թուլմա Արծունի, 337), Ասորեստան, Արուաստան, Թուրքաստան (Կաղանեկ, 147), Հնդկաստան, Պարսկաստան, եւայլ բառերը: Հայ լեզուն այս մասնիկով կազմուած ունի նաև բուրքաստան, ծաղկաստան, ծառաստան, վարդաստան, անդաստան եւայլ բառերը, որոնք չեն հակասեն Հիւպեմանի մեկնութեան, որով Հայաստան կը հետանիկ Հայերու տեղ: Դուցէ զարմանալի բուի, սակայն նոր բանակը մը՝ Ա. Պարիքնան (Տես Նիւթեր Հին Հայաստանի պատմութեան, ՀՍԽՀ Կուլտուրայի պատմութեան ինստիտուտի աշխատութիւնները 1. հատորի մէջ Պետրաս. 1935, Երևան, Հայերէնի յող-

նակի նշանակող մասնիկները եւ նրանց լեզուարանական արժէքը յօդուածը, էջ 87—104 եւ յայկապէս էջ 95) կը համարէ սուան մասնիկը յոդուակի տինող եւ Հայաստանը—Հայը, ինչպէս այգեստան—սյդինէր եւ բաղնեստան—բաղնիքներ (ինչպէս կայ եղ Երանոյ բառբառին մէջ), կը մեկնէ: Նկատէլի է որ Հայը ձեւը աւելի հիմ է եւ աւելի յանախ գործածուած էան Հայաստան բառը:

Հայերէն խօսուած լեզուին մէջ ալ Հայաստան բառը կը գործածուի հայաբնակութիւն կամ Հայոց տեղ նշանակութեամբ: Մինչիւ հիմա, ժողովուրդը սովորաբար բաղամի մը հայաբնակ կամ հայաւաս մէկ մասմին համար, աՀայաստան բացատրութիւնը կը գործածէ նւրեմն Հայաստան, իբրեւ բնակավայր, անջատ իր աշխարհագրական իմաստէն ունի նիւգ Հնդկաստան բառին պէտք ցեղագրական իմաստ մը, նշանակելով Երկիր մը կամ աշխարհամատ մը՝ բնակավայրն հայ ցեղին, որ տուած է իր անունը անոր: Արդաւեւ Հայերը զոնէ տեսականապէս իրենց Մայր հայրենիքը եւ ցեղին բնակավայրը կը նկատէն այն բնդութանկ Երկիրը որ Հայաստան կը կաջուի այսօր եւ ուր Հայերը ունեցած են Երկրանու բնակութիւն: Հոն այդ աշխարհամատին մէջ կատարուած են բազմարի, ցեղերու իրարու նետ ձուլումը, մինչեւ որ ծնունդ առած է այսօրուան Հայ ազգը, որ յաջողած է կեղրոնական ըր-

(1) Այս գետը կը գտնուի Պահման Սուր (Հիներու կեդրենէր) հարաւ արեւելեան կողմը, Այն լեռները որոնց մէջէն կը

ջանակի մը սարածուելով ցեղագրապիս նուանել եւ իր մէջ ձուլել բազմարիս ժողովուրդներ, մինչեւ որ իր խարխախն նեռացած, ուժասպառ եղած կամ առելի հզօր ցեղերու բախելով եւ մզուսծ կամ կանգ առած է իր յառաջապահութիւնը: Այսպէս, ցեղը ունեցած է մակրեացութեան եւ տեղատութեան ժամանակներ, եւ երեմն իր նուանած կամ հայացուցած շրջանները ենթարկուած են աւելի բարձր մշակոյթունցով ազգերու տիրապետութեան եւ խաղաքակրապիս ալ նուանուած ու օստանալով բաժնուած են Հայութեն:

Դիտելի է նաև որ կամ երկրագուած չեն, առկայի այնքան հին ժամանակներէ սկսելով Հայ բնակիչ ունեցած են, որ զանոնէ գաղութներ նկատել բաւական դժուար է եւ նոյնիսկ կրնակի բանը թէ՝ վիճելի: Այսպէս է Փօքր Հայքի պարագան, որ ինչպէս տեսակ, ոմանք Հայաստանի մաս կը նկատեն, անուուես անոր հայ բնակչութեան անսարակուստիլ նեռութեան վրայ նիմունած, թէեւ Հայաստանի պետութեան երեխ մաս կազմած չըլլայ: Երեւ ըլլար խիկ՝ սարբերութիւն չէր ըներ, վասնզի գլեթով նուանուած շատ զաւառներ են կամ, որոնք Հայաստան չեն նկատուած: Արդէն պետական սահմանները եւ բաժնումները չեն կրնար ցեղին գրաւած աշխարհամասին վրայ ազդեցութիւն ունենալ, եւ տա հազուտիւն է որ ժողովուրդի մը ազգային եւ պետական սահմանները իրարու համապատասխան ըլլան:

Ասոր օրինակներն են Խալիս եւ Գերմանիա, որոնցմէ առաջին՝ 1914—1918ի Ընդհ. Պատերազմին ազգային սահմաններուն մէջ գտնուող Տալմացիան եւ Թիրոլը պետականապիս գրաւելին ետքն ալ Զոյխերիոյ հարաւային մասը, Նիսի շրջակայիր եւ Գորսիքան իսալարին հայրենիքն մէջ կը նառուեր. եւ երկրորդը՝ նակառակ Աւստրիոյ եւ Զեխովովայիայի գրաւումներուն, Զուլցերիոյ, Լեհաստանի, Պալրեան երկիրներու եւալինի Գերմանները Ռայխին կցել կ'ուզեր, իբրև ազգային երկրամասեր:

Նոյնիսկ իր խաղաքական անկախութիւնը կորած ազգի մը բնակավայրը չի դադրի իր հայրենիքը ըլլալ: Զեխերը որ կորուած էին 500 սարիներ իրենց անկախութիւնը՝ զերութեան հինգ դարերուն բնակցին հայրենիքը զաղափարը անմեռ պահած են ու որու հողածա մը իրենց ազգային բնակավայրը նկատած՝ միշտ:

Սակայն ազգերու ցեղագրական սահմանները շատ յասկօրն զծել գրերէ կարելի չէ, վասնզի առնասարակ անոնք իրարու խառնուած են ազգային միջնաբերդը նկատուած հողածուերէն դուրս իրենց բնակավայրին կամ Մայր-Հայրենիքին ծայրագաւումներուն մէջ, ուր անոնք կ'ապրին բնախի, խառնուած ուրիշ դրացի ժողովուրդներու: Ասոր գերազանց օրինակն է կեդրոնական Եւրոպան եւ Պալքոնիեան բերակդզին, ուր իր տեսնուին Տեւսան զակուածներու մէջ խառնուած Զեխինը, Սլավոններ, Խալացիներ, Լեհ զանգուածին մէջ՝ Գերման փոքրամասուրիններ, հողեր՝ որոնք իրենց սպազային սահմաններուն մէջ կը նկատեն լատին ծագումով Խումանները եւ բուրանիան ծագումով Մանանները եւ բազմարի շրջանակներ՝ որոնց ուրջ երկար անեն ի վեր կը վիճին Սերպերը, Պուլկարները, Հելլենները

և Ալպանացիները:

Երբ Եւրոպայի մէջ՝ համեմատաբար նոր եւ պատմական ժամանակներու մէջ երեւան եկած ազգերը ուր վիճակը կը ներկայացնին, ուս դիւրին է երեւակայիլը՝ թէ որքան դժուար է Հայ ազգին պէս պատկանելի հնուրին ունեցած ազգի մը բնակավայրին ցեղագրական սահմանները նշդիլ, բանի որ Հայոց ծագումը մինչեւ անիշտասակ ժամանակներու եւ նախապատմական դարեր բաւած շրջաններուն կը հասնի, եւ Հայ ազգը իր պատմութեան միաբացին ենթակուած է ցեղային նկատագրի հիմնական փոփոխութիւններու՝ նետելանի երեխն ազգերու զաղացաւմեան կարգով:

Առաջի պիտի ջանամ ներկայացնել կարգով:

ա. — Հայ ազգին ցեղային կերտուածքը.

բ. — Հայ-Արևին ազգին գրաւած սարածութիւնը իրանեան տիրապետութեան շրջանին:

գ. — Բնիկ Հայ բագաւուներու շրջանին Հայերու ցեղագրական նուանումները,

դ. — Արտական առաւամբներն մինչեւ բրահի տիրակալութիւնը հայ ցեղին գրաւած սարածութիւնը:

Ա.

ՀԱՅ ԱԶԳԻՒՆ ՑԵՂԱԳՐՈՒԱԿԱՆ ԿԵՐՑՈՒՄԾՔԸ

Անուրանալի իրողութիւն է որ Մերձաւոր Ասիսն եղած է վայր մը՝ ուր այլազան ժողովուրդներ դաշերու շարունակ իրարու բախած եւ մասսմը իրարու մեն խառնուելով՝ նոր ազգերու ծնունդ տուած են:

Հայաստան, իբրև մաս Մերձաւոր Ասիոյ, ազա չէ կրնար մնալ՝ դատն ըլլալէ այդ բախումներուն եւ ցեղագրական մասնաւորապիս իր աշխարհագրական դիրքին պատճառով, ըլլալով ազգերու եւ ցեղերու անցիք նամբան:

Մինչեւ հիմա կատարուած զիտական նետազօսութիւններով հազի կարելի եղած է մինչեւ Քր. է առաջ Դ. հազարամեակի վրայ աղօս ծախօրութիւններ ձեռք բերել: Արդ, այդ շրջանին ո՞չ միայն Հայաստանի, այլ գրերէ Մերձաւոր Ասիոյ բոլոր երկիրներուն մէջ կը գտնեն միակ ցեղ մը, տիրապետութեան բնակավայրը նիմունու պատմութիւն, 72—3. 441): Այս ցեղը, որոնք առելի հիմք մեզի ծախօր չըլլալուն համար կրնայ նկատուի Հայաստանի բնակչութեան հիմնախառը, յայտի չէ թէ նախնական եւ սկզբանական ուրիշ հայրենիք մը ունեցած է թէ այդքենածին (Αυτοշտու) է Հայէ. Բարձրաւանդակին վրայ. սակայն զիտակ թէ առաջ հոն կը գտնուեր եւ անկէ սարածուած է զանազան կողմեր: Եր ծագումը նուութեան մէջ կը կարուած այս կարմազլու (brachéycéphale) ցեղին զիտաններն ունան իւ զարմարի շրջանակներ՝ որոնց ուրջ երկար անեն ի վեր կը վիճին Սերպերը, Պուլկարները, Հելլենները